

BEREND T. IVÁN: Utak és tévutak a gazdaságpolitikában Magyarországon az 1950-es években  
História, 1981/3. szám

### **Egy határozat 1956 decemberében**

Súlyos történelmi helyzetben, a fegyveres harcok elülte után, és még a gazdaságot bénító sztrájkok közepette ült össze a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1956 decemberében, hogy elemezve a megelőző évek tragédiába futó útját, meghatározza a cselekvés új programját. A Rákosi–Gerő klikk – állapította meg a Központi Bizottság december 8-án nyilvánosságra hozott határozata –, melynek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében és a Magyar Népköztársaság kormányában döntő befolyása volt, 1948 végétől kezdve letért a marxizmus–leninizmus elvi alapjától. A párt- és állami életben, valamint a gazdasági élet irányításában szektás és dogmatikus politikát honosított meg... Olyan gazdasági politikát erőltettek a népre, amely figyelmen kívül hagyta az ország gazdasági adottságait, gátolta a dolgozók életszínvonalának emelését.”

A határozat V/4. pontja a legfontosabb feladatok sorában új gazdaságpolitika, valamint tervezési-irányítási rendszer kidolgozását jelölte meg. Ennek során a gazdasági adottságok és sajátosságok figyelembevételét, az egyéni érdekelttség jobb biztosítását, a műszaki fejlődés és minőség előtérbe állítását, a tervezés ésszerűsítését és az életszínvonal emelésének követelményét fogalmazták meg alapelveként.

A súlyos útvesztést követő újraindulás elszánása tükröződik az idézett mondatokban. De vajon mi vezetett ide?

### **A magántulajdon gyorsított felszámolása**

A háborús pusztítást követő helyreállítás, a bravúros 1946-os pénzügyi stabilizáció (vö. cikkünket a 26. oldalon), az állami szabályozás és tőkekorlátozás eredményes éveit követően 1948-tól éles fordulat bontakozott ki a gazdaságpolitikában is.

Ennek egyik legszembetűnőbb jeleként különleges sietség vált úrrá a társadalmi-termelési viszonyok átalakítási programjaiban. Néhány hónappal korábban még az állami beavatkozás és tőkekorlátozás fokozatos-közvetett útjának további folytatása mellett foglaltak állást az MKP vezetői, de 1948 tavaszán a Politikai Bizottság elé Gerő Ernő már koncepcióváltást tükröző javaslatot terjesztett: „A belpolitikai és nemzetközi helyzet lehetővé teszi, hogy az államosítás terén az iparban és részben a kereskedelemben, eredeti elgondolásainktól eltérően, újabb komoly lépést tegyünk előre... Szerintem hiba lenne ragaszkodni az eredeti elgondoláshoz és nem kihasználni a kínálkozó kedvező helyzetet.”

A Politikai Bizottság végül is a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemek államosítása mellett döntött. Történelmi jelentőségű esemény, ami megváltoztatta Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetét, véget vetett a tőkés magántulajdon uralmának a bankok után az iparban is.

A radikális államosítások során több mint félezer nagy- és középüzem került állami tulajdonba, és ezzel a gyáripár állami szektora a foglalkoztatott munkások több mint 83%-át ölelte már fel. Jó másfél évvel később azonban ezt nem tekintették már elegendőnek és az 1949 decemberében kibocsátott újabb államosítási törvény 10 munkásban és alkalmazottban jelölte meg az ipari magánvállalkozás felső foglalkoztatási határát, vagyis az összes ipari kis-

és középüzemet államosították. (Egyes ágazatokban, mint például a nyomdák, vagy gyógyszerárak esetében az alkalmazotti létszámtól függetlenül teljes körű államosítást hajtottak végre.)

A valóságos feltételektől egyre jobban elszakadva, erőteljes gazdasági és adminisztratív nyomást gyakoroltak minden magánvállalkozásra. Bár a kisipar termelő-javító szolgáltatását sem az állam, sem a megindított ipari szövetkezeti mozgalom nem tudta pótolni, 1950-re a kisipar felét mégis felszámolták. (A 20. század első felében mindvégig, s még 1947–48-ban is a magyar ipari munkásság mintegy 40%-a a kisiparban dolgozott, két év leforgása alatt viszont 60 ezer kisiparos zárta be műhelyét, és a kisipari munkáslétszám 188 ezer főről 29 ezerre zsugorodott.) Hasonló törekvések érvényesültek a magán-kiskereskedelem, fuvarozás és háztulajdon siettetett felszámolásában is.

Ezekben az években a gazdaságvezetés már aziránt sem hagyott kétséget, hogy hasonló fordulatot kíván keresztülvinni a falun is. Míg a nyilvános beszédekben és cikkekben kötelességszerűen ismételték, hogy az „önkéntesség és fokozatosság” elvét szem előtt tartva kívánják a parasztságot a szövetkezés útjára vezetni, addig Rákosi Mátyás már 1948 őszén az MDP Központi Vezetősége előtt elmondott, de nyilvánosságra nem hozott beszédében 3–4 évben jelölte meg a mezőgazdaság kollektivizálásának végrehajtási idejét. Az anyagi, társadalmi és pszichológiai feltételek nyilvánvaló hiányában ez a célkitűzés eleve feltételezte az adminisztratív intézkedések és az erőszak alkalmazását.

A realitással, a feltételekkel nem számoló irreális sietség azonban nemcsak a mindenféle magántulajdon felszámolásában, a termelési viszonyok erőltetett ütemű átalakításában jelentkezett, hanem egyidejűleg a rendkívüli ütemű iparosítás megindításában is.

### **Siettetett iparosítás**

A fordulat ez esetben is 1948-ban következett be, amikor a folyamatban levő hároméves helyreállítási tervet átalakítva, tulajdonképpen kezdetét vette az ambiciózus iparosítási koncepció megvalósítása. 1949 tavaszán Mohácson már elindították a legfontosabbnak tekintett új létesítmény, egy újabb kohászati bázis építkezéseinek földmunkálatait. Amikor pedig, katonai megfontolásokból a tervezett vasművet néhány hónap múltán Dunapentelére telepítették, még a szokásos – szükséges – három hónapos felvonulási időt sem biztosították, hogy a munka azonnal meginduljon. Nem egyedi esetről volt azonban szó, hiszen az 1950 januárjában útjára indított első 5 éves terv hatalmasra méretezett beruházásainak előkészítésére is oly szűkre szabták az időt, hogy az év nyarán megállapították: a rövid határidők következtében „...a beruházásokat tervdokumentáció (tervek és költségvetések) nélkül kezdik el”. Az 1950 első felében folytatott építkezések 75%-át jellemezte ez a helyzet. (Az 1950-es tervezési feladatok mintegy felét csak az év tavaszán kapták meg a tervező intézetek!) Az Országos Tervhivatal belső értékelése szerint gyakran „...alaposabb vizsgálat nélkül, sokszor az előfeltételek megteremtése hiányában kezdődnek meg beruházások”.

### **Beruházni, beruházni**

Jól jellemzi ezt az állandó feszítettséget a beruházási előirányzatok maximális szintjének meg-megújuló emelése. 1948 őszén, amikor az Országos Tervhivatal az 5 éves terv első előirányzatát kidolgozta, 27,6 milliárd Ft beruházással számolt. 1949 áprilisában ez az összeg

már 35 milliárdra, az év végén az Országgyűlés által jóváhagyott tervtörvényben már 50,9 milliárd Ft-ra szökött fel. Azután negyed évvel a terv megindítását követően, 1950 tavaszán az éves beruházási előirányzatokat a Minisztertanács még újabb 14%-kal felemelte. Végül 1951 februárjában, az MDP II. kongresszusán az ötéves terv beruházásait 85 milliárd Ft-ra feszítették. (Erről a később teljesíthetetlennek bizonyult előirányzatról állapította meg a kongresszus előadója, hogy „...nemcsak reális, hanem inkább óvatos előirányzat”.)

1948 ősze és 1951 eleje között, az egyre tovább és tovább feszített beruházási tervek nyomán végül is a belső tőkefelhalmozás a nemzetközileg is majdnem példa nélkül álló 35%-os szintre ugrott. (Az 1919–1939 közötti időszakban még a legjobb konjunktúra éveiben is csak 8% volt.)

Ezekből az összegekből egyetlen 5 éves terv időszakában kívánta a gazdaságvezetés elérni a történelmi fordulatot, és az ország addigi agrár-ipari szerkezetét ipari-agrár szerkezetre változtatni.

A hatalmas mértékű felhalmozásból és beruházásokból ugyanis egyoldalú és különlegesen hangsúlyozott előnyt biztosítottak az iparosítás céljainak. Igaz, a terv 1951. februári változata, miközben az ipari termelés megkétszerezését írta elő, egyidejűleg a mezőgazdasági termelés 50%-os növekedését és az életszínvonal 50%-os emelését is előírta. A gyakorlatban azonban ezek az arányok nem érvényesülhettek. A mezőgazdaság a beruházásoknak csak 13%-át kapta. Ez arra sem volt elegendő, hogy pótolja a mezőgazdaságban azt a tőkekiesést, amit a kötelező mezőgazdasági beszolgáltatás és az önköltség alatt megállapított beszolgáltatási árak okoztak. Ezek révén ugyanis a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem nagy hányadát az állam felhalmozási alapjába „szivattyúzták át”. A feszített fejlesztési programok következtében ugyanakkor egyre csökkent a fogyasztás rendelkezésére biztosítható árualap, és időről időre a kereslet korlátozásával kellett kiegyenlíteni a kereslet és kínálat megbomlott egyensúlyát.

Az iparosítás feszített céljai mellett a szolgáltatások, az úgynevezett infrastruktúra (közlekedéstől, hírközlésen át a lakás, egészségügyi és oktatási, illetve kulturális, vagy üzlethálózati, energia-hálózati területekig) fejlesztésére is korlátozott erők juthattak csupán. (Míg a megelőző fél évszázadban a magyarországi beruházások mintegy felét ezek a területek szívták fel, s a II. világháborút követő évtizedekben a fejlett gazdasággal rendelkező országokban erre fordították a beruházások kétharmadát, az ötvenes évek hazai beruházásainak csak egyharmada jutott ezekre a célokra.)

### **Az import-helyettesítő iparfejlesztés koncepciója**

Az iparosítás feszített üteméről sem beszélhetünk általánosságban. Az ipari beruházások kerekén 90%-át a nehézipar fejlesztésére fordították. Azon belül is a bányászat és a kohászat az összes ipari beruházás kétharmadát kapta. Mint Gerő Ernő megfogalmazta, „a vas- és acél országává” kívánták változtatni Magyarországot.

Nagy hangsúlyt kapott a gépgyártás számos ágazata is. A magyar ipar gyártási területeit rendkívül széles skálán igyekeztek kiépíteni, hogy a gazdaság minél függetlenebbé váljon a behozattalól.

Meg kell jegyezni, hogy ezt a gazdaságfejlesztési koncepciót nemzetközileg is igen széles körben alkalmazták a II. világháborút követő két évtizedben. A szovjet iparosítási politikát követő szocialista országok mellett a latin-amerikai országok többsége (köztük

Brazília, Chile, Uruguay stb.) és egyes ázsiai országok (elsősorban India) is az importpótló iparfejlesztés úgynevezett második szakaszának útját járták. (Az importpótló iparosítás első szakaszában elsősorban a könnyűipari fogyasztási cikkek hazai előállítását szorgalmazzák, kizorítva a korábbi behozatalt. Ez a fejlesztési politika érvényesült a két világháború közötti Magyarországon, vagy a balkáni országokban. Az import-pótlás második szakaszában a vas, acél, vegyipari alapanyagok hazai gyártásának önellátásra törő kiépítése mellett a nehézipar által gyártott tartós ipari fogyasztási cikkek, valamint a beruházási javak importhelyettesítő gyártása épült ki.)

A fejlesztési politika lényegéből következik, hogy a legfőbb gazdasági érték az import hazai termeléssel történő pótlása válik, ami másodrendű jelentőségűvé teszi a hazai előállítás költségeit és a gyártmányok műszaki-minőségi szintjét. Ezt a magyar gazdaságvezetés egyébként világosan meg is fogalmazta, amikor 1951 őszén a beruházások hatékonyságát elemezve – belső használatra készített feljegyzésben – leszögezte a beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be.”

### **Honvédelmi-katonai célok**

A „politikai szempontok” azonban az adott esetben több értelmet is nyertek. Nemcsak arról a fejlesztési érték elvről volt ugyanis szó, amire az előzőekben utaltam, hogy ugyanis a legfőbb politikai cél az importot helyettesítő hazai termelés.

A hidegháború 1947–48-tól rendkívül kiéleződött, 1950–51-től, különösen a koreai háború kirobbanásától pedig a világháborús fenyegetés súlyos viharfelhői látszottak gyülekezni. Mint Gerő Ernő később elmondotta, 1948-ban olyan információkkal rendelkeztek, hogy a világháború három éven belül aligha elkerülhető. Az erre való felkészülés törekvése diktálta a lehető leggyorsabb ütemet. Az MDP Titkárságán 1949 tavaszán a tervek feszítés irányába ható átdolgozása kapcsán megállapították: „be kellett építeni a hadseregfejlesztés terveinek szempontjait, amelyek az előzetesen ismert hadiipar és hadsereg-fejlesztési igényekkel szemben jelentős növekedést tartalmaztak.” Az 5 éves terv 1949 tavaszi variánsában az 5 évre tervezett polgári beruházások mintegy felét kitevő katonai kiadásokat irányoztak elő. 1950-ben a honvédelmi kiadások majdnem elérték a polgári beruházások teljes összegét. Hogy ez az irreálisra feszített ütem – és az abból elkerülhetetlenül keletkező feszültségek – mennyire fokozták az ország valóságos anyagi és erkölcsi honvédelmi képességét, abba a jelen keretek között ne bocsátkozzunk...

### **A gazdasági mechanizmus**

Történeti összefüggésében nyilvánvalóan fontosabb, hogy a honvédelmi célok nemcsak a gazdaságfejlesztés ütemét és irányát, de irányítási-vezetési rendszerét is befolyásolták. Ez természetszerűen érvényes a fejlesztési politika és tervezés-irányítási rendszer születésére is a Szovjetunióban. A feszített, bázisiparok elsőbbségére épített felhalmozási-iparosítási és gyors ütemű kollektivizálási politika elfogadása és megindítása, az első 5 éves terv tervezési-irányítási rendszerének kiépítési körülményei között, mondotta a Szovjetunió Kommunista Pártjának XVI. kongresszusán, 1931-ben, előadói beszédében Sztálin, hogy országa fél évszázaddal van elmaradva az iparosításban a fejlett nyugat mögött. Ezt a lemaradást tíz év alatt kell behozni, különben támadás és vereség fenyegetné a Szovjetuniót. A tíz évvel a

hitleri rablótámadás előtt elmondott beszéd mindennél jobban utalhat a gazdasági döntések politikai-honvédelmi meghatározottságára.

Az erőteljes–maximális centralizáció, a gazdaságot egyetlen központi akaratnak alávető és kötelező utasításokkal szabályozó tervezés és irányítás, a véletlen hatások kiküszöbölési törekvése, a véletlent közvetítő piac és piaci árak kiiktatásával ilyen összefüggésekre utalhat.

Ez a magyarázat így mégis egyoldalú lenne. Több más történeti körülményt is mérlegelni kell. Ezek között a rendelkezésre álló gazdasági vezető gárda felkészültsége és tapasztalata csak úgy figyelembe veendő, mint bizonyos elméleti megfontolások (sőt eleinte egyenesen doktriner nézetek is az áru- és pénzviszonyok teljes kiküszöböléséről, a közvetlen, központilag szabályozott árucserre azonnali bevezetéséről). De nem téveszthető szem elől, hogy az import-pótló iparosítás említett „második szakaszában” járó országok – a társadalmi viszonyoktól részben függetlenül – iparosítási céljaik elérése érdekében kénytelenek olyan gazdasági mechanizmusokra támaszkodni, melyek a piaci hatásokat korlátozva előnyös feltételeket teremtenek a magas felhalmozásnak és az előnyben részesített nehézipari ágak gyors fejlődésének. E fejlesztési politika esetén például elkerülhetetlenül jelentkezik az arányok olyan megváltoztatásának igénye, mely agrárrolló segítségével növeli a felhalmozást és preferálja a fejleszteni kívánt iparágakat. A fejlesztési politika lényegéből következik a belső piac elzárása, a világgpiaci verseny és hatások kiküszöbölésének törekvése (történjék ez védővámokkal, vagy árrendszerrel és különböző devizapolitikai rendszabályokkal, illetve mindezek kombinációjával). E politikából fakad a kiemelt ágazatok anyagi kedvezményezése, dotációja, különböző exporttámogatási módszerek beépítése stb. A magas felhalmozás, a világgpiacitól elválasztott (és az értékarányoktól eltérített) árrendszer, valamint több más jellegzetes vonás tehát a fejlesztési politika természetes velejárója és követelménye.

### **Eredmények – ellentmondások – torzulások**

Az alkalmazott gazdaságpolitika mérlegének megvonására törekedve, hadd emeljem ki mindenekelőtt annak a történelmi fordulatnak a jelentőségét, amit a felhalmozás és beruházás területén sikerült elérni. Igaz például, hogy a felhalmozás mértékét irreálisan túlzottra emelték, ami indokolatlan terheket hárított a lakosságra, mégis: a magas felhalmozás biztosítása előfeltétel volt (természetesen nem ilyen arányokban) a viszonylagos elmaradottság leküzdéséhez, a gazdaságpolitikai fordulat eléréséhez. Éppen ez tette lehetővé a – központi tervezés révén – maximális erőkoncentrációt biztosító iparosítási áttörés megindítását. Ez eredményezte több olyan, ma is fennálló nagy ipari objektum megalapozását, mint amilyen az inotai erőmű, Jászberény gépipara és így tovább. A 20. század második felében a világ több mint másfélszáz országa közül még mindig csak mintegy kéttucatnyi tudott rálépni a viszonylagos elmaradásból kivezető iparosodás útjára. Vitathatatlan gazdasági eredmény, hogy Magyarország közöttük menetelt.

A megindult átalakulás, a nagy áldozatokkal megkezdett iparosítás gyarapította az ország termelőerőit és a kiszélesített állami tulajdon, illetve a szélsőséges túlzással visszaszorított-felszámolt magántulajdon révén a társadalom új szerkezete kezdett kialakulni. A korábbinál összehasonlíthatatlanul homogénebb, a szélsőséges különbségek felszámolását előmozdító társadalmi egyenlősítő folyamat indult meg.

Ugyanakkor a követett és szélsőségesen megvalósított fejlesztési politika több vonatkozásban is elhibázottnak bizonyult, súlyos ellentmondásokra és torzulásokra vezetett.

A központi jelentőségű kérdés természetesen nem a siettetett, irreálisra fokozott tempó volt, bár nyilvánvalóan ez önmagában is elkerülhetetlen belső gazdasági-társadalmi feszültségek forrásává vált. Sokkal messzebbható következményekkel járt az alapanyag-termelés import-pótló jellegű iparosítási útjának követése. Hiszen a fejlett iparosodott országok 19. századvégi ipari szerkezetének fél-háromnegyed évszázaddal megkésett másolása, a világgazdaság új, a 20. század második felére jellemző technikai-műszaki, szerkezeti igényeit szorította háttérbe.

Ez utóbbit rendkívül felerősítette az import-pótló iparosítást alátámasztó-elősegítő gazdasági mechanizmus, mely ösztönzési hatásaival, érdekeltségi rendszerével különlegesen egyoldalú önellátó-nehéziparosítást kívánt kialakítani, és a 20. század műszaki-termelékenységi igényeivel szemben kizárólag mennyiségi ösztönzéseket biztosított az előnyben részesített ágazatoknak. Ennek érdekében viszont – főként az árrendszer és központi beruházási elosztás révén – rendkívül következetesen vetette alá a gazdaság minden más ágazatát a központi célkitűzéseknek. Így a magyar gazdaság hagyományos szektora, a mezőgazdaság, nem utolsó sorban az erőszakkal szorgalmazott kollektivizálás nyomán, fejlődésképtelenné vált és visszaesett. A felhalmozás és beruházás elégtelensége, a munkaerő tömeges elvándorlása, a földek tömeges műveletlenül hagyása következtében a mezőgazdaság termelési szintje az ötvenes évek közepéig nem emelkedett, vagyis változatlanul mintegy 10%-kal maradt el a háború előtti színvonal mögött, de a piacra vitt termékek mennyiségét illetően az elmaradás kerekén 20%-ot tett ki.

A magánkiszipar és kiskereskedelem indokolatlan felszámolása nyomán az infrastrukturális, szolgáltatási területeken is a megrekedés, sőt számos területen a hanyatlás vált jellemzővé. Különösen súlyossá vált, hogy az 1941 után gyakorlatilag leálló lakásépítési tevékenység közel másfél évtizedig nem indult újra, s – a lakásállomány természetes és háborús pusztulása következtében – a lakásellátás súlyos társadalmi gondjait halmozta fel.

Az import-pótló nehézipari fejlesztés rendkívüli felhalmozási igénye és a költségtényezőket háttérbe szorító gyakorlata ugyanakkor indokolatlan terheket hárított az ország lakosságára is. Az első 5 éves tervben meghirdetett 50%-os életszínvonal-emelkedés helyett végül is már 1953-ra az egy keresőre jutó reálbérek több mint 20%-kal visszaestek. (A kötött árrendszer ellenére az árszínvonal mintegy kétszeresére emelkedett.) Talán ennél is súlyosabb hatással járt az úgyszólván minden területen, az alapvető élelmiszerektől az iparcikk és szolgáltatási ellátásig terjedő súlyos, állandó hiány. (Ennek társadalmi következményeit jócskán felerősítette az a hazug és kezdetleges propaganda, ami mindezen közben az 5 éves terv életszínvonal-politikai elő irányzatainak teljesítéséről, az életszínvonal emelkedéséről igyekezett szóban és írásban győzködni a lakosságot.) A gazdaságpolitika politikai katasztrófához vezető útja talán ezen a ponton érzékelhető legvilágosabban.

Az első 5 éves terv 1953-ra nyilvánvalóan teljesíthetetlené, tarthatatlanná vált. Számos nagy beruházást le kellett állítani, az addig folytatott politikát több területen, nem utolsósorban a mezőgazdaságban és az életszínvonal-politikában felül kellett vizsgálni és módosítani.

A felismerés első állomása 1953 nyara. A világos fordulat azonban a lényegesen változott politikai feltételek között, 1956–57 fordulójától következett be. A Magyar Dolgozók

Pártja gazdaságpolitikáját a Magyar Szocialista Munkáspárt gazdaságpolitikája váltja fel, alapvető folytonosságokat, de radikális újrakezdéseket hordozva.